

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(447):316.343-057.4

© Євгеній Биба (Київ)

КОРПОРАТИВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: ТРАДИЦІЇ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ Т. ШЕВЧЕНКА

У дослідженні, здійснено спробу охарактеризувати та систематизувати основні заходи по увіковіченню пам'яті Т. Шевченка серед представників української інтелігенції. Подається загальна характеристика процесу становлення традиції святкування Шевченкових роковин як форми корпоративності української інтелігенції. Розглядаючи різні форми заходів вшанування пам'яті Т. Шевченка, подається їх опис та вплив як на українську інтелігенцію, так і українське суспільство.

Ключові слова: *Інтелігенція, Т. Шевченко, Шевченківські роковини, традиції інтелігенції, зібрання інтелектуалів.*

Eugen Byba (Kyiv)

THE UNIFICATION OF UKRAINIAN INTELLECTUALS: TRADITIONS OF HONORING T. SHEVCHENKO'S MEMORY

Abstract. *The study highlights the attempt to characterize and systematize the main measures to commemorate the memory of T. Shevchenko among representatives of Ukrainian intellectuals. The article gives a general description of the process of becoming the tradition of celebrating Shevchenko anniversaries, as a form of association of Ukrainian intellectuals. It is revealed that the tradition of the annual commemoration of T. Shevchenko emerged during the evenings in the family circle of the advanced nationally conscious Ukrainian intellectuals.*

Studying the memories of the leading representatives of the Ukrainian intellectuals, the process of disseminating the idea of the annual celebration and commemoration of Kobzar from his closest intellectual environment to the intellectual centers of Ukrainians in the Russian and Austro-Hungarian empires is presented. Considering various forms of commemoration of T. Shevchenko's memory, their description and influence on both: the Ukrainian intellectuals and Ukrainian society are presented.

The tradition of honoring T. Shevchenko's memory, forming it as an ideal of the Ukrainian national liberation movement was a key factor in the process of establishing the corporate identity of Ukrainian intellectuals.

Keywords: *Intellectuals, Shevchenko, Shevchenko anniversaries, traditions of intellectuals, the union of intellectuals.*

У сучасній історичній науці тематика наукових праць, в яких досліджуються різні аспекти життя та діяльності Т. Шевченка, його роль в історії України, досить значна, але проблема формування ідеалу Т. Шевченка у корпоративній пам'яті української інтелігенції потребує подальшого вивчення. Окремі аспекти висвітлено у працях таких дослідників як: Ю. Бойко¹, С. Брижицька², І. Вівсяна³, С. Возняк⁴, М. Гнатюк⁵, М. Драгоманов⁶, В. Дурдуківський⁷, С. Єсельчик⁸, С. Єфремов⁹, А. Жуковський¹⁰, М. Жулинський¹¹, І. Коляда¹², І. Коляда¹³, В. Лозовий¹⁴, А. Машталір¹⁵, О. Меленчук¹⁶, М. Нечиталюк¹⁷, О. Прицак¹⁸, О. Резниченко¹⁹, М. Сподарець²⁰, Н. Цікра²¹, Ю. Чепела²².

Наукова новизна полягає у спробі з нових методологічних підходів та аналізу широкого комплексу джерел висвітлити й проаналізувати процес становлення традиції святкування Шевченкових роковин як форми вияву корпоративності української інтелігенції.

Наприкінці XIX ст. у повсякденному житті інтелігенції відбуваються зміни, пов'язані з трансформацією так званих журфіксів (однієї з найпоширеніших форм корпоративності та

проведення дозвілля) у щотижневі вечори, коли гостей приймали певного дня тижня. Саме під час проведення вечорів зароджується традиція щорічного вшанування пам'яті Т. Шевченка у родинному колі передової національно свідомої української інтелігенції.

Смерть Т. Шевченка виявилася трагічною звісткою для його рідних, друзів та близьких людей. Його геній як за життя, так і по смерті вражав освічені кола інтелігенції й простого люду. 10 березня 1861 р. Тараса Григоровича не стало, поховали його у Петербурзі, на Смоленському цвинтарі коштом друзів. Понад дві тисячі осіб йшли за домовиною Кобзаря: студенти університету, слухачі Академії мистецтв, письменники, художники й просто шанувальники²³.

Під час похорону, над домовиною Т. Шевченка виголошували промови друзі та близькі: П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров, В. Хорошевський, О. Чужбинський, П. Таволга, Ф. Хартахай, Н. Курочкін, П. Чубинський та ін.²⁴ Вони, осмислюючи всю велич втраченого, спробували вперше оцінити геній його творчості²⁵. Ці промови разом з некрологом було опубліковано Л. Жемчужниковим у №2 журналу «Основа» (05.03.1861 р.). У цьому ж виданні за червень 1861 р. у статті «Значення Шевченка» було дано оцінку життя та діяльності великого Кобзаря, а також висловлено ідею його перепоховання та подальшого увіковічення пам'яті²⁶.

Після похорону Тараса Григоровича всі, хто був присутній на панахиді, зібралися у М. Лазаревського, де одразу ж обговорили можливі заходи з увіковічення його пам'яті: 1) перевезти тіло Кобзаря в Україну, згідно з його поетичним заповітом; 2) поставити йому пам'ятник; 3) заснувати народну школу під іменем «Тарасової» або «Шевченкової»; 4) утримувати одного або кількох стипендіатів у Київському, Харківському університетах, Одеському ліцеї та Художній академії; 5) видати його твори; 6) призначити премії за найкращий життєпис поета українською мовою та за кращий «критический разбор» його творів; 7) видавати народні посібники з різних предметів; 8) допомагати його рідним; 9) кому-небудь з його найближчих друзів щорічно відвідувати його могилу в Україні²⁷.

У квітні 1861 р. царський уряд дозволив перепоховати прах поета в Україні й 8 травня 1861 р. домовина через всю Російську імперію з півночі на південь рушила до України²⁸. Кореспондент журналу «Современик» П. Якушкін згадував, що коли отримали листа зі звісткою, що прах Т. Шевченка будуть везти через м. Орел, то М. Лазаревський почав запрошувати до себе знайомих та незнайомих людей, щоб вирішити, як організувати церемонію зустрічі домовини з прахом поета²⁹.

8 травня 1861 р. в суботу, в Микільській Слобідці під Києвом віз з домовиною було зустрінуто киянами, гімназистами, студентами Київського університету. Серед них були М. Драгоманов, Т. Рильський, В. Антонович, М. Старицький, П. Житецький. Домовину супроводжували родичі Шевченка: брати Микита і Йосип з дружинами, сестра Ярина, Варфоломій Шевченко з дружиною Олександрою, Григорій Честахівський, Олександр Лазаревський, Іван Сошенко з дружиною Марією, Михайло Чалий з дружиною Надією, Віктор Забіла. Під час перебування праху Великого Кобзаря у Києві над його домовиною було виголошено багато промов українською, російською, польською та сербською мовами³⁰.

Увечері 7 травня 1861 р. домовину перенесли на пароплав, і вранці наступного дня тіло було перевезено до Канева. Кореспондент «Київського телеграфу» описував, що до Канева домовина з прахом Т. Шевченка пароплавом прибула ввечері 20 травня 1861 р. й була перенесена до церкви св. Георгія. Поки студенти копали могилу, у канівській церкві правили панахиду. Протягом трьох днів правили Заупокійну Літургію й виголошували промови. «Благовій же до граду нашого, Україно: в нас покоїться прах Тараса Шевченка! Тут, на одній з найвищих гір Дніпрових, як на горі Голгофі, подібно Хресту Господньому, водрузиться хрест, що його бачитимуть і по цю, і по ту сторону Дніпра», – такими словами була завершена Заупокійна Літургія, яку відслужив канівський протоієрей Гнат Мацкевич³¹.

23 травня 1861 р. домовину провели на Чернечу гору, де поет упокоївся вічним спокоєм. Поета проводили востаннє багато людей, серед них і селяни, що прийшли віддати честь тому, що «писав волю»³². У доповіді начальника київської повітової поліції Котлярова від 16 травня 1861 р., подано «Список лиц, прибувших из Киева с гробом Т. Г. Шевченко в Канев»: 1. Елисаветградский купец Варфоломей Шевченко. 2. Жена его Александра. 3. Каленик Шевченко. 4. Никита Шевченко. 5. Жена его Пелагея. 6. Иосиф Шевченко. 7. Жена его Матрона. 8. Гавриил Бойко. 9. Жена его Ирина. 10. Учитель 2-й киевской гимназии Иван Сошенко. 11. Жена его Мария. 12. Жена инспектора

2-й киевской гимназии Надежда Чаловая. 13. Коллежский секретарь Александр Лазаревский (из С.-Петербурга). 14. Мещанин Николай Постернак (из С.-Петербурга). 15. Дворянин Виктор Вогодский. 16. Губернский секретарь Григорий Честаховский. 17. Канцелярский Иван Шукета. 18. Окончивший курс в университете св. Владимира Николай Ковалевский. 19. Поручик Виктор Забелло. 20. Студент университета св. Владимира Михаил Малашенко. 21. Дворянин Яков Габель. 22. Поручик Богданович. 23. Студент университета св. Владимира Петр Вишнеvский. 24. Ученик 2-й киевской гимназии Вельгорский. Верно: Начальник уездной полиции Котляров»³³.

Із листа начальника київської повітової поліції Котлярова до київського генерал-губернатора від 16 травня 1861 р., «О похоронах Т. Г. Шевченко и о содержании речей над его могилой»: «Над телом покойника говорено было две проповеди и шесть речей; первая проповедь произнесена была протоиереем Мацкевичем при выносе тела из церкви, а вторая — при самом погребении священником Чайковским. Во время же шествия похоронной процессии, когда останавливались для чтения над телом Св. Евангелия, и при погребении покойника произнесено шесть речей на русском, малороссийском и польском языках окончившим курсы университета св. Владимира Ковалевским, студентами того университета Михаилом Малашенко, Петром Вишнеvским, учеником 2-й гимназии Вельгорским и канцелярским Иваном Шукетой»³⁴.

Та попри усі намагання начальник канівської поліції так і не зміг дістати цих промов, про що писав у своєму рапорті: «При всьому старанні моєму, ні під час похорону академіка Тараса Шевченка, ні тепер я не міг дістати промов, виголошених студентами Університету Св. Володимира на могилі його. Зміст цих промов був такий: «що правий берег річки Дніпра прийняв у свої надра людину, думки якої глибоко залягли в серці кожного малороса, але настане час, коли з'явиться людина достойна і здійснить думки цього великого мужа, і над могилою цього великого мужа піднесеться пам'ятник, що буде свідчити про славу його»³⁵.

Після перепоховання праху Кобзаря представники національно свідомої української інтелігенції започатковують традицію організації різноманітних заходів по увіковіченню пам'яті Т. Шевченка.

Одним із перших, хто започатковує традицію святкування Шевченкових роковин був М. Лисенко, для якого Кобзар став ідейним ідеалом ще з ранньої юності, коли він у домі свого дядька Олександра Лисенка вперше познайомився з «Кобзарем». «...У дядька знайшовся, між іншим, і перший надрукований «Кобзар» Шевченка і «Енеїда» Котляревського... Цілу ніч просидів я над «Кобзарем» і з того часу не розлучався з ним. Навряд чи гадав дядько, що ця тоненька книжечка переверне все моє життя. А вийшло саме так», – пригадував згодом розповідь батька син композитора О. Лисенко. Про це згадував і Лисенковий кузен Михайло Старицький: «...Одного разу дістали ми заборонені вірші Шевченка і цілу ніч читали їх, захоплюючись і формою, і словом, і сміливістю змісту. Лисенко, що звик до російської чи французької мови, був особливо вражений і зачарований музичною звучністю і силою простого народного слова»³⁶.

З 1862 р. Микола Віталійович запроваджує щорічну традицію в березні проводити Шевченківські вечори та концерти. Так, одним із таких заходів стають або концерти, присвячені виконанню нового твору митця, або поїздка родиною та друзями на могилу Кобзаря до Канева. Кошти від концертів та вистав, що відбувалися за участю київських студентів, передавалися особам, що перебували на засланні, на видання дешевих книжок для українських селян, на утримання створеної київською «Громадою» школи для хлопців вільних селян-хліборобів (1862 – 1864 рр.)³⁷. Крім того, родинною традицією Лисенків стали відвідини могили поета в Каневі: в неділю або в суботу, найближчу до 22 травня. Остап Лисенко, син митця, згадує: «Бувало, як тільки зазеленіють лани широкополі, і Дніпро, і кручі, Микола Віталійович не знаходить собі місця: «Пора до Тараса в гості». В останню хвилину до нас приєднувалися десятки знайомих (Старицькі, Косачі, хористи, учні батька)...»³⁸.

У 1884 р. одночасно із завершенням впорядкування Шевченкової могили, поблизу на народні кошти була збудована українська хата – перший народний музей Кобзаря. В одній її половині викладач Канівського двокласного училища В. Гнилосиров разом з членами Київської Старої Громади створив так звану Тарасову світлицю. Першим експонатом цього музею став Шевченків «Кобзар» 1840 р. видання. Його приніс сюди Василь Степанович. У 1888 р. відомий художник І. Репін виконав для Тарасової світлиці портрет Т. Шевченка. Цього ж року канівський нотаріус

Захарій Краковецький зі своєю родиною дарує ікону Спаса Нерукотворного з дарчим написом. У другій половині хати жив Іван Олексійович Ядловський (1846 – 1933 рр.), який майже півстоліття вірно охороняв Шевченкову могилу³⁹.

У 1900 р. у колі української інтелігенції виникла ідея спорудження пам'ятника великому Кобзареві. Її ініціював М. Міхновський – гласний Харківської міської думи, який вніс пропозицію встановити пам'ятник Шевченкові у Харкові. Його пропозиція тоді була відхилена. Але ця ідея знайшла своїх прихильників. Почався збір коштів. У листі до І. Житецького від 25 квітня 1902 р. М. Лисенко пише: «Не откажите в любезности... сто пять рублей, собранные в моем концерте, посвященном памяти малорусского поэта Т. Шевченка, передать в Общество им. Т. Шевченко: 5 рублей как годичный взнос и сто рублей как пожертвование»⁴⁰. 1906 р. за ініціативою композитора було засновано «Об'єднаний комітет по спорудженню пам'ятника Шевченкові у Києві», на адресу якого надходили кошти від різноманітних заходів та різних осіб.

Ще однією родиною, в якій панував культ Шевченка та в якій щороку відзначали його роковини, була родина Косачів. Місцева жителька В. Дмитрук залишила спогади про одне з таких святкувань: «В білому домику святкували Шевченкові роковини. Леся і брат Михайло часто розказували нам про Тараса Шевченка, читали про дівчину Катерину, обдурену москалями, про сліпого кобзаря. До Шевченкового свята готувались кілька днів: прибирали, на кухні пекли пиріжки, Петро Андрійович привозив з Ковеля цукерки. Увечері, як сходилися люди, всіх розсаджували у великій кімнаті, частували. На столі під рушником стояв портрет Шевченка, де Тарас Григорович був у великій смушковій шапці і з козацькими вусами. Перед портретом запалювали свічку. Стіл великий такий... Посідаємо навколо, а Леся біля портрета Тараса. Поставлять його в кінці столу, підіпруть, рушниками прикрасять. Сама Леся вишивала той рушник для Шевченка...»⁴¹. Для колодяжненської дітвори та молоді то була велика подія⁴².

Культ Шевченкового ідеалу займав чільне місце і в родині М. Коцюбинського, який організував у Чернігові «суботи» та «понеділки» для національно свідомої української інтелігенції. Серед постійних учасників цих вечорів були: Б. Грінченко, В. Самійленко, М. Вороний, Л. Шрамченко, М. Могилянський, О. Глібов, О. Андрієвська, М. Жук, П. Циганко, В. Зінченко, П. Данилевич, Б. Чернявський. На цих зібраннях обговорювали різні питання, зав'язували жваві дискусії, збирали кошти на різні заходи, ювілеї, побудову пам'ятника Т. Шевченку, створювались каси допомоги політв'язням, читались твори письменників-початківців, розроблялись програми літературно-музичних вечорів, організовувались художні виставки⁴³.

Не осторонь вшанування пам'яті Тараса Шевченка полишалась й українська інтелігенція західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини. Український дослідник М. Возняк пов'язував формування культу Т. Шевченка з багатьма фактами, зокрема зі святкуванням ювілеїв поета та урочистими літературно-музичними академіями, що їх ініціювала галицька громадськість наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст.⁴⁴

Щороку навесні, у Шевченкові роковини, відбувалися по всіх значних містах Галичини й Буковини «шевченківські академії» з промовами, декламаціями та співами або ж принаймні урочисті молебні. Основною дієвою силою в цьому були «Просвіти» та українські гімназії. У березні 1861 р. київський студент-медик В. Бернатович організував у Львові літературний вечір пам'яті Тараса Шевченка, на якому розповідав про життєвий і творчий шлях поета та його похорон. 1873 р. у Львові засновано Літературне товариство імені Шевченка (згодом НТШ)⁴⁵. 1889 р. К. Левицький зазначав: «Та в отсім році могли ми ствердити, що в Галичині загально між народом піднісся культ Шевченка. Роковини Кобзаря святкувано у всіх головних містах і селах галицької землі. Отсе стало нам очевидним доказом поширення національної свідомости і розуміння великої ідеї Тараса Шевченка. З другого боку ті, що не признавали самостійности руського народу, попадали в лють і розлуку»⁴⁶.

Найбільш повно формування корпоративності української інтелігенції навколо культу Т. Шевченка виявилось у діяльності Київського Українського Клубу «Українське громадське зібрання», відкритого у 1908 р., у складі: М. Грушевського, О. Пчілки, Д. Дорошенка, С. Єфремова та М. Лисенка. Активну участь у діяльності клубу брали: І. Огієнко, Д. Антонович, М. Біляшівський, С. Єфремов, О. Олесь, О. Пчілка, Л. Українка, Л. Яновська, М. Заньковецька, М. Садовський, Л. Старицька-Черняхівська, М. Старицька, С. Русова, В. Бублик, М. Галін,

О. Черняхівський, І. Франко, О. Маковей, бували діти М. Драгоманова – Аріадна, Світозар. «Я була захоплена Києвом, і спогади з того перебування є незатерті, чи то вид з Купечеського Саду на Дніпро, чи прогулка кораблем до Каневу на могилу Шевченка... Клуб був на партері: (тут: у напівпідвалі), і вікна в цей теплий червневий вечір були відчинені. Дивувало мене, що біля вікон стоять якісь молоді хлопці. Щойно коли по промовах сів Лисенко до фортепіану і почав грати «Ще не вмерла», а хлопці поспішно зачиняли вікна, ми розуміли, що це була обережність перед поліцією, щоб ніхто не підслухував поборницьких промов, а тим більше – національного гімну, що його під супровід Лисенка всі голосно співали» (зі спогадів Олени Федак)⁴⁷. У 1909 р. Український Клуб уперше в Києві організував велике дитяче свято в пам'ять Тараса Шевченка. Одним з ініціаторів його проведення була Олена Пчілка, яка згодом писала: «Хоч траплялося в Києві й давніше, що збиралися дітки на Шевченкове свято, але то було так собі десь у знайомих, невеличким гурточком. А се вже було прилюдне, урочисте свято, в громадській світлиці «Українського товариства», з оповістками в газетах і т. ін. До сього свята готувалися заздалегідь, і воно вийшло дуже гарним»⁴⁸. При Київському Українському клубі діяв очолений Миколою Лисенком «Центральний комітет з відзначення 50-х роковин смерті Т. Шевченка» у лютому 1911 р. Як видно з архівних матеріалів, урядовці, які найбільше боялися приїзду «закордонних», особливо ж галицьких українців, спаралізували величезну організаційну працю. М. Лисенка викликали до канцелярії губернатора і фактично заборонили свято у Києві⁴⁹. У своєму листі до дочки Мар'яни М. Лисенко писав: «...Давно ми вже відмовилися святкувати 50-річчя смерті Шевченка, бо як Меньшиков у «Новому времени» (петербурзька газета), а Савенко у «Киевлянині» почали свою чорну місію, обкидати болотом та доноси складати, то й жалка тутешня адміністрація, рабські заклавшись, кинулась обмежувати наше свято. Генерал-губернатор через Губернатора написав, поставив свій ультиматум, щоб ні один галичанин не прибув до Києва, бо Савенко, бач, вигукнув, що вже Україна кишить австрійськими шпигами, що на границі стоїть австрійське військо, яке щохвили готове впасти на Росію й одбити Україну, що в Києві вже існує освідомительне бюро, коли зачинати повстання і т. ін., і т. ін. І хоч такі абсурди, звичайно, у європейській голові не могли б міститися... а мою кантату («До 50-х роковин з дня смерті Т. Шевченка» на вірші Володимира Самійленка), вже видрукувану, цензор сконфіскував і не випускає з типографії. З марта я виїзду у Москву, щоб 5-го бути на торжественному спектаклі і концерті»⁵⁰. Л. Лукасевич згадував: «Активна українська молодь Києва... помагала при організації цього свята... Коли вже все було приготовлено до урочистого свята, раптом прийшла заборона російської влади на «всьяке громадське вшанування» пам'яті нашого Кобзаря. Свято, однак, відбулося, прибравши цілком інший характер мовчазної демонстрації. Ніяких промов, без слів, при портреті Т. Шевченка, який стояв у великій залі клубу, організації нашого громадянства, як і інших народів, склали вінці»⁵¹. Актор та режисер В. Овчинников відзначав: «Сумні були ці роковини, і сумно зустрічала їх Україна... про вшанування цієї жалобної дати не можна було й думати – його було заборонено. «Благонадійної» Москви ця заборона не торкнулася, і московські українці з українським гуртком «Кобзар» на чолі вирішили якомога надзвичайніше урядити вшанування пам'яті великого страдника за долю простого люду. Через якийсь час несподівано «Комітет» одержав звістку М.В. Лисенка, котрий повідомляв, що з причини заборони в Києві вшанування 50-х роковин смерті Шевченка він приїде в Москву»⁵².

Важливе місце у формуванні корпоративності української інтелігенції навколо ідеалу Шевченка посідало залучення дітей українських родин до вшанування пам'яті Кобзаря. Вперше у межах діяльності «Літературно-артистичного товариства» М. Лисенко запровадив дитячі Шевченківські вечори та прилюдні українські урочистості для дітей: діти готували реферати про Шевченка, читали його вірші, співали народних пісень, брали участь у виставах. Композитор зібрав дитячий хор, якому сам акомпанував на фортепіано: «І як же сяяло його обличчя, коли малі виконавці ставали лавами по обидва боки рояля і співали дзвінко та гармонічно «Як умру, то поховайте»⁵³. Олена Пчілка у спогадах згадує про цей вечір: «Найперша така вечірка – святкування роковин Шевченкового народження – відбулася в хаті Миколи Віталійовича. Як він радів тоді!... Маленька доня його племінниці, Оріся Стешенківна, прочитала доповідь про Т. Шевченка...інші діти проказували вірші, співали. Все це втішало серце!»⁵⁴

Отже, традиція вшанування пам'яті Т. Шевченка, формування його як ідеалу українського

національно-визвольного руху стали ключовим чинником у процесі становлення корпоративності української інтелігенції, творення її національної свідомості та національної консолідації у боротьбі за розв'язання українського національного питання в умовах колоніального становища України.

¹ Ю.Бойко, *Тарас Шевченко в насліді Сергія Єфремова [Taras Shevchenko in the explanation of Sergey Efremov]*, in «Український історик», 1980, № 1-4, с. 65-68.

² С.Брижицька, *«Я не самотній». Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х років XX ст.)* [«I'm not alone» National self-affirmation of Taras Shevchenko and his influence on the formation of the national identity of Ukrainians (second half of the XIX century – mid 20th years of the XX century)], Черкаси, Брама-Україна, 2006, 191 с.

³ І.Вівсяна, *Формування культу Т. Г. Шевченка в українській суспільно-політичній думці другої половини XIX ст.* [Formation of the cult of Taras Shevchenko in Ukrainian socio-political thought second half of the XIX century], in «Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки», 2012, Вип. 17, с. 74-82.

⁴ С.Возняк, *Філософсько-діалектичні субстанції у формуванні текстопростору Тараса Шевченка* [Philosophical-dialectical substances in the formation of Taras Shevchenko's text space], in «Тарас Шевченко і сучасна національна освіта: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 5 – 6 берез. 2014 р.)», редкол.: Г. Балл, А. Бичко, І. Бичко [та ін.]; гол. ред. А. Фурман, Тернопіль, Економічна думка ТНЕУ, 2014, с. 20-23.

⁵ М.Гнатюк, *Шевченкознавчі обрії Івана Франка* [Investigation of Shevchenko's creativity in the works of Ivan Franko], in «Іван Франко. Шевченкознавчі студії», Уп. М. Гнатюк, Львів, Світ, 2005, с. 5-38.

⁶ *Михайло Драгоманов: автожиттєпис* [Mikhail Drahomanov: autobiography], уклали І. Гриценко, В. Короткий, М. Томенко, Київ, Либідь, 2009, 444 с.: іл.

⁷ В.Дурдуківський, *Матеріали для шкільних ранків і вечірок в пам'ять Т. Шевченка* [Materials for school mornings and parties in memory of T. Shevchenko], «ВУШ», Київ, 1918, Березень, № 7, с. 145-156.

⁸ С.Скельчик, *Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття* [The World of Ukrainian Patriots in the Second Half of the XXth Century], in «Український історичний журнал», 2012, № 4, с. 212-215.

⁹ *Про дні минулі [Спогади] (IX. Літературні знайомості і спроби. Початок «Віку». Кінець семінарської кар'єри)* [About Days of the Past [Memoirs] (IX: Literary Dating and Tests, Beginning of the «Age.» The end of the seminar career)], in «Молода нація», 2003, №2 (27).

¹⁰ А.Жуковський, *Культ Шевченка в Буковині* [Shevchenko's cult in Bukovina], in «Тарас Шевченко і нац.-визв. змагання укр. народу. Збірник матеріалів міжнар. наук. конф.», Київ, 1998, с. 126.

¹¹ М.Жулинський, *Апостольська місія Тараса Шевченка та ідеали слов'янської єдності* [Shevchenko apostolic mission and ideals of Slavic unity], in «Слово і час», 2015, № 3, с. 3-19.

¹² І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко* [The sun of Ukrainian music. M. Lysenko], Київ, Видавництво Інститут історії України НАН України, 2015, 190 с.

¹³ І.Коляда, *Михайло Коцюбинський* [Michael Kotsyubinsky], Харків, Фоліо, 2012, 120 с.

¹⁴ С.Лозовий, *Поширення культу Тараса Шевченка як складова формування української національної ідентичності в період революції 1917 – 1921 рр.* [The spread of the cult of Taras Shevchenko as a component of the formation of Ukrainian national identity during the period of the 1917 – 1921 revolution.], in «Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка», 2015, вип. 8, с. 340-347.

¹⁵ А.Машталір, *Вплив постаті Т.Г. Шевченка на піднесення національної свідомості українців у 1917 – 1920 рр.* [Influence of the figure T.G. Shevchenko on the rise of the national consciousness of Ukrainians in 1917 – 1920.], in «Освіта, наука і культура на Поділлі», Т. 18, с. 324-334.

¹⁶ О.Меленчук, *Коментування персоналій у листуванні та щоденнику Т. Шевченка: досвід С. Єфремова* [Commenting on the personalities in the correspondence and the diary of T. Shevchenko: the experience of S. Efremov], in «Слово і час», 2011, № 5, с. 65-72.

¹⁷ М.Нечиталюк, *Штрих до шевченкіани* [Essays for Shevchenko], in «Жовтень», 1989, №5, с. 118-122.

¹⁸ О.Пріцак, *Шевченко-пророк* [Shevchenko-Prophet], in «Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць», 2014, Вип. 13, с. 45-62.

¹⁹ О.Резниченко, *Культ Шевченка в його історичній ретроспективі (дорадянський період)* [The cult of Shevchenko in his historical retrospect (pre-Soviet period)]. [Електронний ресурс], Режим доступу: http://www.media-obektiv.com/pages.php?gazeta_id=102&material_id=&page=14

²⁰ М.Сподарець, *Між «народництвом» і «модернізмом»: трансформації рецепції Т.Шевченка в українському літературознавстві 1920-х рр.* [Between «Populism» and «Modernism»: Transformation of T. Shevchenko's Reception in Ukrainian Literary Studies of the 1920s], in «Тарас Шевченко і народна культура: 36.

пр. міжнар. 35-ї наук. шевченківської конф.», Ред.: Смілянська В.Л., Черкаси: Брама-Україна, 20-22 квіт., 2004 р., У 2 кн., Кн. 1, с. 256-263.

²¹ Н.Цікра, *Культ Шевченка в духовному житті нації* [Shevchenko's Cult in the Spiritual Life of the Nation], [Електрон. Ресурс] Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=oqp9etqpc0Q&feature=related>

²² Ю.Чепела, *Творення образу «батька нації»: Міжнародні Конкурси на проект пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві у 1910 – 1914 рр.* [Creation of the image of «father of the nation»: International Contests for the design of the monument to Taras Shevchenko in Kiev in 1910 – 1914], in «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць», гол. ред.: С.І. Посохов, Харків: Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2007, Вип. 15, с. 159-166.

²³ *До 150-річчя перепоховання Т.Г. Шевченка на Чернечій горі* [Електрон. Ресурс] Режим доступу: <http://volyniany.org.ua/suchasn/212-shevchenko>

²⁴ *Основа* (Санкт-Петербург), 1861 – 1862 рр., вип. Березень, с. 1-21.

²⁵ В.Косіян, *Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників* [Shevchenko for the memories of his contemporaries], Київ, АН УРСР, 1958, с. 319-359.

²⁶ *Основа* (Санкт-Петербург), 1861 – 1862 рр., вип. Червень, с. 1-38.

²⁷ *Основа* (Санкт-Петербург), с. 13-14.

²⁸ *До 150-річчя перепоховання Т.Г. Шевченка на Чернечій горі.*

²⁹ *Смерть и похорони Т. Г. Шевченко (Документи и материалы)* [Death and funeral T. G. Shevchenko (Documents and materials)], Київ, 1961, с. 54-56.

³⁰ І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко*, с. 72-73.

³¹ *До 150-річчя перепоховання Т.Г. Шевченка на Чернечій горі.*

³² І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко*, с. 70.

³³ *Документи і матеріали про обставини перепоховання Шевченка в Україні* [Електрон. Ресурс] Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/documtod2.htm>

³⁴ *Документи і матеріали про обставини перепоховання Шевченка в Україні.*

³⁵ І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко*, с. 72-73.

³⁶ І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко*, с. 71.

³⁷ І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко*, с. 75.

³⁸ І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко*, с. 77.

³⁹ І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко*, с. 78.

⁴⁰ І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко*, с. 80.

⁴¹ В.Комзюк, *Історія садиби Косачів у селі Колодяжному в документах і спогадах* [History of the estate Kosachiv in the village Kolodyazhny in documents and memoirs], in «Волинський музей: історія і сучасність», Луцьк, 1999, Вип. II, с. 110.

⁴² О.Ошуркевич, *Родина Косачів у спогадах волинян* [Homeland Kosach in the memoirs of the Volynians], in «Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури», Луцьк, 2001, с. 90.

⁴³ І.Коляда, *Михайло Коцюбинський*, с. 50.

⁴⁴ І.Вівсяна, *Формування культу Т. Г. Шевченка в українській суспільно-політичній думці другої половини XIX ст.*, с. 79.

⁴⁵ І.Вівсяна, *Формування культу Т. Г. Шевченка в українській суспільно-політичній думці другої половини XIX ст.*, с. 80.

⁴⁶ Є.Маланюк, *Книга спостережень* [Book observations], Київ, Дніпро, 1997, с. 229.

⁴⁷ І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко*, с. 136-138.

⁴⁸ І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко*, с. 136-138.

⁴⁹ І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко*, с. 137.

⁵⁰ І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко*, с. 138.

⁵¹ І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко*, с. 138.

⁵² І.Коляда, *Сонце української музики. М. Лисенко*, с. 138.

⁵³ *Микола Лисенко у спогадах сучасників* [Mykola Lysenko in the memoirs of contemporaries], in «Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2 т.», Ред.: А. П. Лашенко, Київ, 2003, Т. I, с. 243.

⁵⁴ І.Коляда, *Сонце української музики. І. Їєїаїєї, № 73.*

Reference

1. Yu.Boiko, Taras Shevchenko v nasvitleni Serhiia Yefremova [Taras Shevchenko in the explanation of Sergey Efremov], in «Ukrainskyi istoryk», 1980, ¹ 1-4, s. 65-68.
2. S.Bryzhytska, «Іа ne odynokyi». Natsionalne samostverdzhennia Tarasa Shevchenka ta yoho vplyv na stanovlennia natsionalnoi identychnosti ukraintziv (druha chvert XIX st. – seredyna 20-kh rokiv XX st.) [«Im not alone» National self-affirmation of Taras Shevchenko and his influence on the formation of the national

- identity of Ukrainians (second half of the XIX century – mid 20th years of the XX century)], Cherkasy, Brama-Ukraina, 2006, 191 s.
3. I.Viviana, Formuvannia kultu T. H. Shevchenka v ukrainskii suspilno-politychnii dumtsi druhoi polovyny XIX st. [Formation of the cult of Taras Shevchenko in Ukrainian socio-political thought second half of the XIX century], in «Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Serii: Istorychni nauky», 2012, Vyp. 17, s. 74-82.
 4. S.Vozniak, Filosofsko-dialektychni substantsii u formuvanni tekstoprostoru Taras Shevchenka [Philosophical-dialectical substances in the formation of Taras Shevchenko text space], in «Taras Shevchenko i suchasna natsionalna osvita: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Ternopil, 5 – 6 berez. 2014 r.)», redkol.: H. Ball, A. Bychko, I. Bychko [ta in.]; hol. red. A. Furman, Ternopil, Ekonomichna dumka TNEU, 2014, s. 20-23.
 5. M.Hnatiuk, Shevchenkoznavchi obrii Ivana Franka [Investigation of Shevchenko creativity in the works of Ivan Franko], in «Ivan Franko. Shevchenkoznavchi studii», Up. M. Hnatiuk, Lviv, Svit, 2005, s. 5-38.
 6. Mykhailo Drahomanov: avtozhyttyepys [Mikhail Drahomanov: autobiography], uklaly I. Hrytsenko, V. Korotkyi, M. Tomenko, Kyiv, Lybid, 2009, 444 s.: il.
 7. V.Durdukivskiyi, Materialy dlia shkilnykh rankiv i vechirok v pamiat T. Shevchenka [Materials for school mornings and parties in memory of T. Shevchenko], «VUSh», Kyiv, 1918, Berezen, ¹ 7, s. 145-156.
 8. S.Iekelchik, Ukrainofily: svit ukrainskykh patriotiv druhoi polovyny XIX stolittia [The World of Ukrainian Patriots in the Second Half of the XXth Century], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 2012, ¹ 4, s. 212-215.
 9. Pro dni mynuli [Spohady] (IX. Literaturni znaiomosti i sproby. Pochatok «Viku». Kinets seminarsoi kariery) [About Days of the Past [Memoirs] (IX: Literary Dating and Tests, Beginning of the «Age.» The end of the seminar career)], in «Moloda natsiia», 2003, ² (27).
 10. A.Zhukovskiyi, Kult Shevchenka v Bukovyni [Shevchenko cult in Bukovina], in «Taras Shevchenko i nats.-vyzv. zmahannia ukr. narodu. Zbirnyk materialiv mizhnar. nauk. konf.», Kyiv, 1998, s. 126.
 11. M.Zhulynskiyi, Apostolska misiia Tarasa Shevchenka ta idealy slovianskoj yednosti [Shevchenko apostolic mission and ideals of Slavic unity], in «Slovo i chas», 2015, ¹ 3, s. 3-19.
 12. I.Koliada, Sontse ukrainskoj muzyky. M. Lysenko [The sun of Ukrainian music. M. Lysenko], Kyiv, Vydavnytstvo Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015, 190 s.
 13. I.Koliada, Mykhailo Kotsiubynskiyi [Michael Kotsyubinsky], Kharkiv, Folio, 2012, 120 s.
 14. S.Lozyvi, Poshyrennia kultu Tarasa Shevchenka yak skladova formuvannia ukrainskoj natsionalnoi identychnosti v period revoliutsii 1917 – 1921 rr. [The spread of the cult of Taras Shevchenko as a component of the formation of Ukrainian national identity during the period of the 1917 – 1921 revolution.], in «Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohienka», 2015, vyp. 8, s. 340-347.
 15. A.Mashtalir, Vplyv postati T.H. Shevchenka na pidnesennia natsionalnoi svidomosti ukrainsiv u 1917 – 1920 rr. [Influence of the figure T.G. Shevchenko on the rise of the national consciousness of Ukrainians in 1917 – 1920.], in «Osvita, nauka i kultura na Podilli», T. 18, s. 324-334.
 16. O.Melenchuk, Komentuvannia personalii u lystuvanni ta shchodennyku T. Shevchenka: dosvid S. Yefremova [Commenting on the personalities in the correspondence and the diary of T. Shevchenko: the experience of S. Efremov], in «Slovo i chas», 2011, ¹ 5, s. 65-72.
 17. M.Nechytaliuk, Shtrykh do shevchenkiany [Essays for Shevchenko], in «Zhovten», 1989, ¹⁵, s. 118-122.
 18. O.Pritsak, Shevchenko-prorok [Shevchenko-Prophet], in «Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats», 2014, Vyp. 13, s. 45-62.
 19. O.Reznychenko, Kult Shevchenka v yoho istorychnii retrospektyvi (doradianskyi period) [The cult of Shevchenko in his historical retrospect (pre-Soviet period)], [Elektronnyi resurs], Rezhym dostupu: http://www.media-obektiv.com/pages.php?gazeta_id=102&material_id=&page=14
 20. M.Spodarets, Mizh «narodnytstvom» i «modernizmom»: transformatsii retseptsii T.Shevchenka v ukrainskomu literaturoznavstvi 1920-kh rr. [Between «Populism» and «Modernism»: Transformation of T. Shevchenko Reception in Ukrainian Literary Studies of the 1920s], in «Taras Shevchenko i narodna kultura: Zb. pr. mizhnar. 35-yi nauk. shevchenkivskoi konf.», Red.: Smilianska V.L., Cherkasy: Brama-Ukraina, 20-22 kvit., 2004 r., U 2 kn., Kn. 1, s. 256-263.
 21. N.Tsikra, Kult Shevchenka v dukhovnomu zhytti natsii [Shevchenko Cult in the Spiritual Life of the Nation], [Elektron. Resurs] Rezhym dostupu: <http://www.youtube.com/watch?v=oqp9etqpc0Q&feature=related>
 22. Yu.Chepela, Tvorenna obrazu «batka natsii»: Mizhnarodni Konkursy na proekt pamiatnyka Tarasovi Shevchenku v Kyievi u 1910 – 1914 rr. [Creation of the image of «father of the nation»: International Contests for the design of the monument to Taras Shevchenko in Kiev in 1910 – 1914], in «Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoi istorii: zb. nauk. prats», hol. red.: S.I. Posokhov, Kharkiv: Kharkivskiyi nats. un-t im. V.N. Karazina, 2007, Vyp. 15, s. 159-166.
 23. Do 150-richchia perepokhovannia T.H. Shevchenka na Chercehii hori [Elektron. Resurs] Rezhym dostupu: <http://volyniany.org.ua/suchasn/212-shevchenko>
 24. Osnova (Sankt-Peterburh), 1861 – 1862 rr., vyp. Berezen, s. 1-21.

25. V.Kosiiian, Biohrafia T. H. Shevchenka za spohadamy suchasnykiv [Shevchenko for the memories of his contemporaries], Kyiv, AN URSSR, 1958, s. 319-359.
26. Osnova (Sankt-Peterburh), 1861 – 1862 rr., vyp. Cherven, s. 1-38.
27. Osnova (Sankt-Peterburh), s. 13-14.
28. Do 150-richchia perepokhovannia T.H. Shevchenka na Chercehii hori.
29. Smert y pokhoronû T. H. Shevchenko (Dokumentû y materyalû) [Death and funeral T. G. Shevchenko (Documents and materials)], Kyiv, 1961, s. 54-56.
30. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s. 72-73.
31. Do 150-richchia perepokhovannia T.H. Shevchenka na Chercehii hori.
32. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s. 70.
33. Dokumenty i materialy pro obstavyny perepokhovannia Shevchenka v Ukraini [Elektron. Resurs] Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/shevchenko/documod2.htm>
34. Dokumenty i materialy pro obstavyny perepokhovannia Shevchenka v Ukraini.
35. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s. 72-73.
36. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s. 71.
37. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s. 75.
38. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s. 77.
39. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s. 78.
40. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s. 80.
41. V.Komziuk, Istoriiia sadyby Kosachiv u seli Kolodiaznomu v dokumentakh i spohadakh [History of the estate Kosachiv in the village Kolodyazhny in documents and memoirs], in «Volynskiy muzei: istoriia i suchasnist», Lutsk, 1999, Vyp. II, s. 110.
42. O.Oshurkevych, Rodyna Kosachiv u spohadakh volynian [Homeland Kosach in the memoirs of the Volynians], in «Lesia Ukrainka i rodyna Kosachiv v konteksti ukrainskoi ta svitovoi kultury», Lutsk, 2001, s. 90.
43. I.Koliada, Mykhailo Kotsiubynskiy, c. 50.
44. I.Vivsiana, Formuvannia kultu T. H. Shevchenka v ukrainskii suspilno-politychnii dumtsi druhoi polovyny XIX st., s. 79.
45. I.Vivsiana, Formuvannia kultu T. H. Shevchenka v ukrainskii suspilno-politychnii dumtsi druhoi polovyny XIX st., s. 80.
46. Ye.Malaniuk, Knyha sposterezhen [Book observations], Kyiv, Dnipro, 1997, s. 229.
47. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s. 136-138.
48. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s. 136-138.
49. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s. 137.
50. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s. 138.
51. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s. 138.
52. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s. 138.
53. Mykola Lysenko u spohadakh suchasnykiv [Mykola Lysenko in the memoirs of contemporaries], in «Mykola Lysenko u spohadakh suchasnykiv: u 2 t.», Red.: A. P. Lashchenko, Kyiv, 2003, T. I, s. 243.
54. I.Koliada, Sontse ukrainskoi muzyky. M. Lysenko, s.73.